

Pemaparan Isu Wanita dan Bahasa Kebangsaan dalam Majalah Mastika, 1946-1980

Issues on Women and National Language as Portrayed in the Mastika Magazine, 1946-1980

Nurul Nadhirah Binti Md Jais
Rahilah Binti Omar

Fakulti Sains Sosial dan Kemanusiaan,
Universiti Kebangsaan Malaysia

nurradyra95@gmail.com
rahilah@ukm.edu.my

ABSTRAK

Kertas kerja ini membincangkan mengenai perkembangan nasionalisme di Tanah Melayu dengan merujuk kepada tulisan-tulisan yang dimuatkan di dalam majalah Mastika pada tahun 1946-1980. Kebangkitan nasionalisme di seluruh Tanah Melayu mencapai kemuncaknya apabila orang Melayu menentang Malayan Union yang diperkenalkan oleh pihak Inggeris pada tahun 1946. Mereka menentangnya kerana menghalang tindakan pihak Inggeris untuk menghapuskan institusi raja-raja Melayu dan membuka kerakyatan kepada semua pendatang. Peranan media cetak sebagai pemangkin gelombang nasionalisme tidak dapat disangkal lagi. Kertas kerja ini akan merungkai isu-isu nasionalisme yang berhubung dengan wanita dan Bahasa Kebangsaan dalam majalah Mastika yang merupakan salah sebuah majalah yang popular yang menjadi salah satu penggerak semangat nasionalisme dalam kalangan penduduk Tanah Melayu pada waktu itu. Selain mengupas isu-isu yang berlegar dalam kalangan masyarakat Melayu, majalah ini amat mementingkan perkembangan dari pemikiran orang-orang Melayu sendiri untuk membebaskan bangsa dari penjajahan. Pada masa yang sama isu-isu yang berhubung dengan wanita serta Bahasa Kebangsaan menjadi pokok perbincangan. Kajian ini lebih menumpukan kepada kajian kepustakaan dengan mengadaptasi sumber-sumber primer seperti majalah dan suratkhobar yang diterbitkan pada masa itu di samping bahan-bahan sekunder seperti buku, artikel dalam jurnal, tesis dan lain-lain. Hasil kajian mendapati bahawa majalah Mastika banyak mengutarakan rencana-rencana yang berkaitan dengan sentimen orang Melayu berhubung masalah wanita Melayu dan Bahasa Kebangsaan. Wanita Melayu turut menjadi tonggak utama kepada pentadbiran di Tanah Melayu selain kaum lelaki dan isu Bahasa kebangsaan diperjuangkan sebagai bahasa utama untuk mencapai perpaduan dalam kalangan masyarakat di Tanah Melayu yang baru mencapai kemerdekaan.

Kata kunci: nasionalisme, Mastika, wanita, Bahasa Kebangsaan, penjajahan Inggeris

ABSTRACT

This paper discusses the development of Malayan nationalism through articles published by the Mastika magazine from 1946 to 1980. Malay Nationalism reached its peak in 1946 when the Malays united to oppose the British-sponsored Malayan Union. The Malays were

against the removal of the Malay rulers and easy-granting of citizenship to migrants. It is undeniable that during this era, the media played an important role as the catalyst of Malay nationalism. Thus, this paper considers the issue of nationalism and its relations to women and the national language. In addition, this paper discusses the Malay psyche as the community tries to liberate the nation from British colonialism. This study uses the library method by adopting primary sources such as magazine and newspaper with cross references to secondary sources such as articles, journals and thesis. The findings of this study reveal that Mastika has published widely on Malay sentiments in regard to the importance of women and the role of the national language. This study also clearly shows Malay women and the national language played important roles in forging unity in the newly-independent Malaysia.

Keywords: *nationalisme, women, Mastika, national language, British colonialism*

1. Pengenalan

Mastika adalah sebuah majalah berbahasa Melayu yang diterbitkan sebelum perang iaitu pada Jun 1941 (*Mastika*, 1948:3). Majalah ini mula diterbitkan oleh Syarikat Percetakan Utusan Melayu Press Limited di Singapura iaitu selepas akhbar *Utusan Melayu* diterbitkan. Keluarannya yang pertama ini mempunyai 76 halaman yang mengandungi rencana, artikel ilmiah dan penulisan kreatif seperti syair, sajak, gurindam dan juga pantun (*Utusan Melayu*, April 1946:9). Majalah ini bersifat sederhana dalam mendidik orang Melayu untuk membela nasib mereka. Namun begitu, *Mastika* juga agak terbuka dalam mengkritik sebilangan kecil orang Melayu yang tidak berjuang menaikkan bangsanya sendiri.

Pada awal penerbitannya, majalah ini dikenali sebagai *Mustika* dan kemudiannya ditukarkan kepada *Mastika*. Ia diterbitkan secara bulanan dan ditulis dengan menggunakan tulisan jawi. Pada akhir tahun 1960, kebanyakan majalah Melayu yang diterbitkan di Singapura telah menukar trend tulisannya kepada tulisan rumi termasuklah *Mastika*. Perubahan ini dapat dilihat pada *Mastika* keluaran Januari 1960 di mana dalam keluaran ini terdapat penggunaan tulisan jawi yang bercampur dengan tulisan rumi. Walau bagaimanapun, dalam keluaran ini, tulisan rumi digunakan di ruangan sajak yang hanya mengambil ruang satu halaman (*Mastika*, Januari 1960). Edisi terakhir penerbitan *Mastika* dalam tulisan Jawi adalah pada keluaran Januari 1967 manakala pada bulan berikutnya *Mastika* telah mengubah penerbitan majalahnya kepada tulisan rumi sepenuhnya.¹

Pada tempoh sebelum perang, ramai penerbit bergantung pada sirkulasi majalah untuk menampung perbelanjaan penerbitan dan lebih mengharapkan kepada keuntungan semata-mata (Hamed Mohd. Adnan, 2002:10). Jika dilihat kepada dasar awal *Mastika*, *Mastika* bukanlah diterbitkan untuk berkhidmat kepada bangsa dan tanah air sebagaimana dasar akhbar-akhbar dan majalah-majalah berbahasa Melayu di Tanah Melayu tetapi ia adalah lebih untuk mencari keuntungan (*Mastika*, Jun 1945:5). Walaubagaimanapun, tujuan penerbitan *Mastika* menurut Ketua Pengarangnya yang awal, Abdul Rahim Kajai, adalah untuk menampung kelompangan bahan bacaan seperti katanya iaitu “[...] sebuah majalah bulanan

¹Kesan daripada pendudukan Jepun di Asia Tenggara, banyak majalah Melayu yang bermula selepas pendudukan Jepun cenderung untuk menggunakan tulisan rumi, manakala majalah Melayu yang diterbitkan sebelum ini turut berubah kepada tulisan rumi. Hal ini bukan tertumpu kepada penerbitan majalah sahaja, tetapi turut melibatkan percetakan akhbar yang juga mengalami perubahan daripada tulisan jawi kepada tulisan rumi. Keterangan lanjut sila lihat, Yamamoto Hiroyuki, The Jawi Publications Networks and Ideas of Political Communities among the Malay Speaking Muslim of the 1950s, *The Journal of Sophia Asian*, Bil. 27, 2009, hal. 54.

yang dimaksudkan bahkan diharapkan menjadi bacaan Alam Melayu dapat dizahirkan lalu dinamakan *Mastika* menambah akhbar dan majalah terdahulu [...]" (*Mastika*, Jun 1941:4) Setelah beberapa ketika majalah ini berada dalam edaran pasaran, *Mastika* terpaksa diberhentikan seketika akibat pendudukan Jepun di Tanah Melayu. Semasa zaman pemerintahan Jepun di Tanah Melayu ini, aktiviti penerbitan majalah tidak mengalami perkembangan yang memberangsangkan. Majalah yang dibenarkan beroperasi pada ketika zaman Jepun ini adalah terhad bilangannya dan majalah-majalah itu sudah semestinya condong kepada propaganda cita-cita kemakmuran bersama di Asia Timur Raya seperti majalah propaganda Jepun yang bertajuk *Fajar Asia* (1943) dan *Semangat Asia* (1944). Namun, selepas tamatnya Perang Dunia Kedua, dunia permajalahan Melayu kembali aktif dengan penerbitan majalah sastera seperti *Mastika* (1946), *Hiboran* (1946) dan *Mutiara* (1948) (*Utusan Melayu*, 10 Mac 1958, hal. 18).

Pada 1hb November 1946, penerbitan majalah *Mastika* telah disambung semula di bawah tim pengarang yang baru.² Pada tahun 1946, penerbitan *Mastika* telah menggunakan moto *Malay Monthly Publication* sebelum diubah kepada *Leading Malay Monthly Publication* dua tahun kemudiannya. Pada awalnya, kandungan *Mastika* ini lebih kepada tulisan untuk bacaan umum yang bercorak pengetahuan dan politik sebelum diubah menjadi penulisan kreatif. Walaupun kandungannya lebih cenderung ke arah kesusasteraan, namun ia mempunyai mesej tersendiri untuk menyalurkan semangat kebangsaan dalam kalangan orang-orang Melayu umumnya.

Mastika sudah lama berada di pasaran percetakan dan penerbitan permajalahan, namun sehingga tahun 70-an, majalah ini masih mencari identitinya untuk membezakan konsep penerbitannya dengan majalah yang hidup sezaman dengannya. Konsepnya kerap kali berubah-ubah mengikut keperluan dan minat pembaca. *Mastika* bermula sebagai sebuah majalah umum sebelum dikatogerikan kecenderungannya kepada penulisan kreatif pada dekad 50-an. Pada dekad 60'an sehingga 80'an, *Mastika* mengubah hala tuju menjadi sebuah penerbitan yang berfokus kepada memberi pengetahuan dan pendidikan iaitu lebih bersifat ilmiah. Aliran editorial *Mastika* pula selepas perang sehingga tahun 1956 boleh dibahagikan kepada tiga bentuk penulisan iaitu yang bersifat politik (1946-1947), penulisan berbentuk kreatif (1948-1953) dan kebudayaan (1954-1956). (Badriyah Hj. Salleh, 1999:3)

Kini, isi kandungan *Mastika* telah berubah sepenuhnya iaitu ia lebih tertumpu kepada penulisan peristiwa dan sejarah masyarakat yang berkait dengan alam ghaib. Perihal kesusasteraan seperti kritikan sajak, cerpen, syair, pantun dan bab-bab pendek dalam novel tidaklah diterbitkan. Imej dan identiti *Mastika* yang selama ini bercorak sastera dihapuskan sama sekali. *Mastika* 'seolah-olah' muncul seperti sebuah majalah baru yang amat bersesuaian dengan dunia moden. Professor Datuk Shahnnon Ahmad sendiri telah menyatakan pendapatnya tentang perubahan ini dalam *Mastika*:

"[...] dalam pemerhatian saya, ternyata *Mastika* sudah mengubah falsafah, kaedah dan objektifnya. Falsafahnya diperluaskan kepada konsep kepenuhan selera masyarakat berbagai-bagai lapisan-lapisan suri rumah tangga, kanak-kanak dan orang tua. Kaedahnya lebih kepada usaha memenuhi aspek-aspek

²Penulis-penulis majalah ini kebanyakannya terdiri daripada golongan wartawan dan guru-guru Melayu. Antara penulis yang produktif pada waktu itu ialah Abdul Rahim Kajai, Ishak Haji Mohamad (Pak Sako), Raja Mansur, Syamsuddin Saleh, Hamdan, Harun Mohd Amin, Yusof Adil dan Abdullah Sidik. Barisan penulis ini kemudiannya disusuli pula oleh penulis-penulis muda seperti Mr. X, Kamaluddin Muhamad (Keris Mas), Abdul Samad Said, Nilawati, Jymy Asmara, A. Wamil Serkam, Masuri SN, Bunga raya, Azizah Ahmad dan Zainal Abidin Ahmad (Zaaba). Keterangan lanjut sila lihat, Haji Mohammad b. Hj. Musa, "Cerpen-Cerpen *Mastika* 1946-1949: Satu Analisis Mengenai Tema dan Struktur", Latihan Ilmiah (Sejarah), Ijazah Sarjana Muda, Univerisiti Malaya, Kuala Lumpur, 1973, hal. 3-4.

tersirat yang tersimpan dalam pelbagai peristiwa dalam masyarakat terutama perihal yang berhubung dengan alam ghaib [...]” (Mastika, Januari 1999).

Kesimpulan yang dapat diambil tentang hal ini bahawa *Mastika*, pada peringkat awal iaitu pada 1940an, lebih cenderung kepada hal-hal yang berkaitan dengan isu politik dan pengetahuan umum, sebelum beralih kepada bentuk penulisan kreatif pada tahun ‘, pendidikan pada tahun 1970an, pengetahuan umum pada tahun 1980’an, sebelum berubah kepada bentuk ilmiah pada dekad 90’an dan akhirnya sejak September 1995, identiti *Mastika* lebih tertumpu kepada diges cerita-cerita misteri dan sensasi. Genre ini diteruskan sehinggalah ke hari ini. Majalah *Mastika* mempunyai kedudukan yang agak istimewa dalam sejarah permajalahan Melayu. Keistimewaannya adalah *Mastika* diterbitkan oleh Utusan Melayu Press Limited iaitu sebuah oraganisai percetakan dan penerbitan milik orang Melayu yang besar dan dianggap salah satu syarikat gergasi dalam dunia permajalahan Melayu tanahair. (Hamed Mohd Adnan, 2002:4)³

2. Isu Wanita dalam *Mastika*

Menurut Kamus Dewan (2002: 1545) telah mendefinisikan wanita sebagai orang perempuan, dan juga lawan kepada lelaki. Pada hari ini, tiada siapa yang dapat menolak kepentingan wanita dalam pembangunan. Wanita turut menjadi nadi tonggak negara dan boleh dikatakan sebagai penggerak kepada hampir dalam semua sektor pembangunan. Semenjak Perang Dunia Kedua lagi, pergerakan kemajuan kaum wanita Melayu mula kelihatan lebih jelas (Khoo Kay Kim, 1984:259). Wanita pada ketika itu sudah mula mencatur langkah menuju peningkatan kualiti diri, masyarakat dan seterusnya terlibat secara langsung dalam proses pembikinan sesebuah negara bangsa. Lahir beberapa orang nasionalis dan reformis dalam kalangan kaum wanita antaranya seperti Tun Fatimah, Ibu Zain, Aishah Ghani, Khatijah Sidek yang dikatakan sebagai penaung kepada gerakan-gerakan kaum wanita yang lain pada masa itu.

Dalam tempoh penerbitan antara tahun 1946-1980, majalah *Mastika* turut memberi perhatian kepada isu wanita Melayu. Kebanyakan rencana yang diterbitkan dalam *Mastika* memberikan tumpuan terhadap kepentingan pendidikan dan kemajuan untuk mengubah kedudukan kaum wanita. Penulisan-penulisan mengenai wanita oleh majalah *Mastika* secara tidak langsung akan memberi kesedaran kepada orang Melayu mengenai kepentingan wanita dalam perjuangan kemerdekaan tanah air. Hal ini kerana wanita itu merupakan serikandi dalam perjuangan kemerdekaan di tanah air. Berdasarkan persoalan kemajuan dan pendidikan wanita Melayu, majalah *Mastika* pada keluaran Oktober 1946 di bawah rencana yang bertajuk “*Tidak ada Perbezaan Lelaki dan Perempuan*” menyatakan bahawa:

“[...] tiadalah dapat dinafikan bahawa ilmu pengetahuan itulah harta kekayaan yang menjadi perbendaharaan dunia dan akhirat kerana itu sudah tentu tiadalah hanya menjadi hak kepada satu puak – lelaki sahaja – bahkan kaum perempuan adalah sama mempunyai hak menghiasi dirinya dengan ilmu pengetahuan yang tiada berbeza dengan kaum lelaki itu [...] diperhatikan kepada kebangkitan kesedaran kaum kita yang semakin jelas kepada pandangan semenjak lepas peperangan dunia yang kedua ini maka bolehlah difaham bahwa kaum kita tidak keliru lelaki hanya samanya belum dijelaskan ialah barangkali kerana kekurangan sekolah-sekolah khas bahasa Inggeris bagi

³*Mastika* diterbitkan oleh sebuah organisasi yang besar dan dihormati. Saluran pengedarannya cukup meluas sejak tahun 1939 lagi. Hal ini kerana *Utusan Melayu* pada masa yang sama turut menerbitkan pelbagai majalah lain, di samping akhbar harian dan mingguan dan senarai produknya begitu bervariasi.

anak-anak perempuan. Tetapi dalam pelajaran sekolah Melayu boleh dikata sudah tidak ketinggalan lelaki anak-anak perempuan, jua di dalam persekolahan Inggeris dan agama-madrasah[...]”(Mastika, Oktober 1946: 5-6)

Berdasarkan pernyataan Mastika di atas, golongan wanita mempunyai hak yang sama dengan golongan lelaki dalam menuntut ilmu pengetahuan. Hal ini bersesuaian dengan tuntutan agama Islam bahawa menuntut ilmu itu adalah suatu kewajiban dalam kalangan orang Islam (Melayu) tidak kira jantina. Era selepas Perang Dunia Kedua menyaksikan perubahan besar dari segi penyertaan rakyat dalam persekolahan formal kerana ibu bapa sudah mulai sedar kepentingan pendidikan dalam era dunia moden kini. Mereka sudah boleh terima kenyataan bahawa pendidikan tidak terhad kepada golongan lelaki sahaja. Pemikiran lapuk “orang-orang tua” pada zaman dahulu tidak lagi menjadi ikutan ibu bapa kini yang lebih terkehadapan pemikirannya (Siti Fatimah Abdul Rahman, 2000: 33). Sungguhpun begitu, kaum lelaki telah meninggalkan kaum wanita jauh terkebelakang dalam aspek pendidikan. Hal ini kerana, kesedaran untuk mendapat pendidikan sama tara tanpa berbeza gender muncul agak lewat di Tanah Melayu berbanding negara jiran, Indonesia, menerusi serikandinya Raden Adjeng Kartini, yang sudah terlebih dahulu mengatur langkah untuk mencetuskan nasionalisme.

Walaupun begitu, tidak adil jika meletakkan kesalahan 100% ke atas ibu bapa sahaja yang menjadi penyebab wanita terus menerus berada dalam takuk yang sama. Walhal, keadaan ini berlaku kerana dasar pendidikan Inggeris pada waktu itu dilihat tidak adil kepada orang Melayu lebih-lebih lagi kepada golongan wanita. Dasar Inggeris dalam sistem pendidikan di Tanah Melayu adalah untuk memberikan pendidikan asas sahaja iaitu sekadar mengetahui baca-tulis. Pihak kolonial hanya memberi keutamaan kepada masyarakat Melayu dalam pendidikan sekadar peringkat rendah sahaja. Menurut pihak Inggeris, jika anak Melayu bangkit dalam bidang pendidikan, ini akan mendatangkan masalah kepada pihak Inggeris. Mereka bimbang penjajahannya di Tanah Melayu akan ditentang dan akhirnya digulingkan oleh anak-anak Melayu yang mendapat pendidikan tinggi. Hal ini diakui oleh R.O Winstedt, Penolong Pengarah Pelajaran Negeri-Negeri Selat di dalam pernyataan Pelajaran 1930 (Federated Malay States, 1947: 9). Pada tahun 1931, hanya terdapat 234 orang anak-anak perempuan yang mendapat peluang bersekolah, jika dibandingkan dengan bilangan murid lelaki seramai 6260 orang pada tahun tersebut (*ibid*).

Dalam bulan Januari 1947, lidah pengarang Mastika telah menyeru supaya kaum wanita Melayu bangkit untuk maju sama seperti bangsa-bangsa lain. Dalam keluarannya pada bulan Januari 1952, ia menyatakan bahawa:

“[...] wanita Melayu telah sampai masanya dikehendaki oleh masyarakat untuk ikut sama-sama mengambil bahagian membentuk kemajuan dan ketinggian bangsa[...] dulunya wanita adalah sebahagian daripada jenis manusia yang sama sekali terpencil kedudukannya dalam masyarakat. Kedudukan mereka terhad dikeliling mereka sahaja[...] tetapi tidak bagi yang lain pula fikiran yang seperti itu dianggap kolot dan pihak ini sekarang berasa beruntung kerana anak-anaknya ada pelajaran yang tinggi supaya dengan demikian anak-anak gadis itu tidak akan tinggal menjadi perkakas hidup orang lelaki sahaja, sebaliknya menolong mengadakan kemajuan rumahtangga dan kemajuan bangsa[...]”(Mastika, Januari 1952: 12).

Berdasarkan pernyataan Mastika, kaum wanita diseru untuk mencapai kemajuan dalam bidang pendidikan dan seterusnya dapat berganding bahu bersama-sama kaum lelaki dalam memperjuangkan kemerdekaan dan kemajuan Tanah Melayu. Kesedaran kaum wanita dalam soal pendidikan adalah amat penting bagi membentuk sebuah negara yang kukuh dan berdaulat. Rencana-rencana yang dimuatkan dalam majalah ini turut membuat

perbandingandi antara wanita Melayu zaman sebelum Perang Dunia Kedua dan selepas Perang Dunia Kedua. Antara rencana yang diterbitkan dalam edisi Julai 1952 berbunyi seperti berikut:

“[...] semenjak lepas perang dunia kedua ini nyata benar bahawa kaum ibu berazam bersungguh-sungguh hendak mengorak langkah. Mereka berlumba-lumba hendak menuntut ilmu pengetahuan, tua, muda, kecil, besar semua sedar akan harganya pengetahuan itu. Mereka mengambil bahagian dalam berbagai-bagai lapangan. Di mana-mana sahaja kita dapati ibu-ibu dan gadis-gadis bekerja dalam pejabat-pejabat [...]” (Mastika, Julai 1952: 8).

Berdasarkan petikan di atas ini, selepas pendudukan Jepun di Tanah Melayu, kaum wanita telah bergerak bebas dalam menuntut ilmu pengetahuan dan mula melibatkan diri dalam aktiviti-aktiviti ekonomi. Kaum wanita sudah mula pandai berdikari dan tidak lagi bergantung kepada orang lelaki semata-mata. Menyoroti perkembangan penyertaan kaum wanita dalam ekonomi, ianya tidak boleh lari kaitannya dengan isu pendidikan. Hal ini kerana wanita yang bekerjaya adalah wanita yang berpendidikan dan mereka yang bekerjaya ini secara tidak langsung menyumbang kepada pembangunan ekonomi. Pendidikan dijadikan wadah atau sebagai satu platform kepada kaum wanita untuk bangkit bagi memajukan diri. Cengkaman kuasa luar terhadap negara bangsa telah membangkitkan semangat nasionalisme untuk bangun demi bangsa dan negara. Dalam edisi Ogos 1953, *Mastika* ada menyatakan bahawa:

“[...] kira-kira dua tiga tahun yang lalu dan berikutnya, Singapura merupakan pusat yang utama bagi sekolah-sekolah jahitan kaum wanita Melayu. Kemajuan yang dicapai oleh beberapa buah sekolah jahitan yang baru didirikan di waktu itu sangat memuaskan. Penuntutnya bukan sahaja terdiri dari wanita-wanita tempatan juga datang dari semua negeri semenanjung Tanah Melayu [...]” (Mastika, Ogos 1953: 8)

Kenyataan ini memperlihatkan bahawa kaum wanita Melayu telah mula bergerak aktif dalam bidang kemahiran. Pertubuhan pergerakan wanita UMNO dilihat memainkan peranan penting dalam menggerakkan kemajuan kaum wanita Melayu. Pergerakan wanita UMNO ini bukan sahaja memberikan pandangan dan sokongan kepada pembangunan kemajuan wanita bandar malah lebih lagi kepada wanita-wanita luar bandar. Jawatankuasa UMNO telah menggerakkan orang-orang kerajaan dengan cadangan dan usul dari golongan wanita itu sendiri untuk mengadakan dan memperbanyakkan kelas-kelas jahitan, membuka tadika, kelas sains rumahtangga, kelas memasak dan menjalankan perniagaan kecil-kecilan asalkan ianya memberi manfaat kepada golongan tersebut.

Menyentuh mengenai wanita, *Mastika* turut memuatkan rencana-rencana mengenai wanita di Indonesia sebagai ikon dalam penyuntik semangat kepada kaum wanita Melayu untuk turut serta melibatkan diri dalam arena politik tanah air. Hal ini kerana, Tanah Melayu pada ketika itu amat kurang sekali pemimpin dalam kalangan wanita. Jadi, terdapat satu kelompangan di mana secara umumnya kaum wanita tidak berminat untuk mengambil tahuperkembangan politik di tanah tumpah darah mereka. Keadaan ini secara langsung memperlihatkan bahawa penduduk di Tanah Melayu tidak bersungguh-sungguh mahu keluar dari kepompong kuasa Inggeris. *Mastika*, Jan 1954 menyatakan bahawa:

“[...] dalam saat bangsa Melayu menghadapi perjuangan untuk kemerdekaan, wanita-wanita Melayu sedar akan dirinyasekarangini berada dalam satu masyarakat yang dalam banyak hal hampir sama keadaannya dengan masyarakat zaman Kartini (zaman feudalisme dan kolonialisme) – selalu menjadikan Kartini sebagai lambang perjuangan mereka [...] walaupun kita mempunyai seorang Tun Fatimah, namun dalam saat kita kaum wanitaharus

ikuti dalam perjuangan memajukan bangsa dan kemerdekaan tanah air, semoga muncullah seorang wanita yang dapat kita pandang sebagai serikandi tanah air [...]" (*Mastika*, Januari 1954: 39)

Berdasarkan kenyataan di atas, kaum wanita perlulah mencontohi perjuangan-perjuangan wanita-wanita Indonesia yang berani melawan penjajah. Penjajahan Belanda di Indonesia telah mencetuskan satu gerakan untuk memajukan dan memerdekakan bangsa Indonesia khususnya kemajuan wanita itu sendiri. Perjuangan ini dicetuskan daripada idea Kartini. Selepas tamatnya Perang Dunia Kedua, muncul satu gerakan wanita di Indonesia yang dikenali sebagai PERWARI (Persatuan Wanita Republik Indonesia).⁴ Menyentuh hal ini, *Mastika* pada keluaran September 1954 menyatakan hal tersebut seperti berikut:

"[...] PERWARI mempunyai anggota tak kurang dari 16,000 orang (semuanya wanita). Ahli-ahli ini terdiri daripada wanita-wanita di sudut-sudut desa sampailah wanita-wanita ditengah-tengah kota [...] dan satu yang dibanggakan ialah 'PERWARI', lahirnya hampir bersamaan dengan lahirnya revolusi rakyat Indonesia. Dan dengan yang demikian, 'Perwari' telah ikut dalam revolusi, anggota-anggotanya memberikan segala bantuan moral dan material kepada perjuangan rakyat bangsanya [...]" (*Mastika*, September 1954: 39)

Usaha yang dilakukan oleh kaum wanita Indonesia dalam membantu perjuangan kemerdekaan tanah air perlulah dijadikan contoh kepada kaum wanita Melayu. Pendedahan mengenai perjuangan wanita-wanita Indonesia ini sekali gus dapat meniupkan semangat dalam kalangan kaum wanita Melayu agar turut serta bangkit berjuang menentang penjajah dan berganding bahu bersama-sama kaum lelaki dalam perjuangan politik, ekonomi dan sosial di Tanah Melayu. Perjuangan orang Melayu selepas merdeka agak lebih ditumpukan kepada soal pelajaran, bahasa, ekonomi dan kebudayaan. Majalah *Mastika* keluaran selepas merdeka turut menyeru wanita Melayu untuk bersama-sama memperkasakan bahasa Melayu. Edisi *Mastika* bulan Februari 1958, menyatakan bahawa kaum ibu mempunyai tanggungjawab yang sama dengan kaum bapa terhadap kemajuan bangsa dan negara:

"[...] sebagai seorang pencinta bahasa, seorang wanita juga ingin melihat bahasa kebangsaan ini hidup subur dan sihat memenuhi cita-cita kebangsaan kita, "bahasa jiwa bangsa" walaupun belum banyak wanita menjadi pakar-pakar bahasa, belum banyak wanita menjadi pengarang besar dan belum banyak wanita yang menjadi pejuang-pejuang bangsa, namun sebagai kaum wanita biasa sajapun tidaklah kurang tanggungjawabnya yang harus dipikul dalam soal bahasa ini [...] kata orang-orang pandai, bahasa itu tumbuh dalam masyarakat, kembang dalam masyarakat dan maju dalam masyarakat [...]" (*Mastika*, Februari 1958: 4)

Berdasarkan petikan di atas, *Mastika* telah menyeru kaum wanita Melayu untuk bergiat aktif dalam bidang penulisan seiring dengan kaum lelaki. Hal ini kerana melalui medan penulisan, bahasa akan berkembang dan maju. Keadaan ini secara tak langsung dapat mengangkat bahasa Melayu sebagai bahasa kebangsaan. Bahasa amat memainkan peranan penting dan menjadi satu wadah atau alat pembangkit semangat nasionalisme dalam kalangan orang Melayu. Penggunaan bahasa yang diselaraskan dalam sistem pendidikan sekali gus, mampu menjadi kunci kesepaduan pelbagai kaum di Tanah Melayu.

⁴PERWARI ditubuhkan selepas tamatnya Perang Dunia Kedua. Ianya ditubuhkan untuk menyempurnakan hak dan kewajiban serta meningkatkan martabat wanita Indonesia selari dengan ketentuan Undang-Undang Dasar 1945 (RUU 1945). Keterangan lanjut sila lihat Dewi Murni Sri Pangestri, "Peranan wanita ddalam pembangunan ekonomi dan sosial di Sumatera Utaradari tahun 1950 – 1990: Tumpuan khusus kepada kegiatan wanita di Kotamadya Medan", Tesis Sarjana, Universiti Sains Malaysia, 2007.

Antara bukti bahawa peranan kaum wanita di Tanah Melayu masih belum mendapat perhatian yang sewajarnya dari masyarakat seluruhnya dapat dilihat apabila mereka hanya menerima saki baki dari kaum lelaki. Dalam konteks di Tanah Melayu, mereka merasakan bahawa kaum wanita tiada keperluan untuk terlibat dalam pentadbiran negeri, mereka lebih cenderung untuk mengatakan tugas seorang wanita tidak lebih dan kurang sebagai seorang isteri dan ibu. Penglibatan mereka yang dilihat semakin mendominasi ruang politik di Tanah Melayu menyebabkan kaum lelaki tidak senang duduk. Menurut *Mastika* Disember 1974 menerusi rencana *Tun Fatimah Milik Siapa* mempersoalkan hal ini dengan pernyataan:

“ada juga orang bertanya mengapa diadakan Hari Wanita dan mengapa pula diadakan pingat khas pada kaum wanita seperti Pingat Tun Fatimah ini. Maksudnya, mengapa tidak pula diadakan juga Hari Bapa (lelaki) dan pingat khusus untuk lelaki saja”(*Mastika*, Disember 1974: 7).

Berdasarkan petikan di atas, di dapati sebahagian kaum lelaki masih lagi dalam takuk pemikiran lama. Pemikiran kolot seperti ini jelas boleh meruntuhkan semangat kaum wanita yang pada awalnya berniat untuk bersama-sama berganding bahu dengan kaum lelaki berjuang demi tanah air tercinta. Meninjau kembali penglibatan kaum wanita, mereka sepatutnya dirai dengan satu perayaan khusus untuk mengiktiraf penglibatan mereka dalam pembangunan politik di Tanah Melayu. Dalam hal ini, rumusan yang dapat disimpulkan adalah bahawa peranan wanita bukanlah suatu yang boleh diperlekehkan. Mereka juga mempunyai tanggungjawab dan peranannya dalam proses kemerdekaan dan seterusnya pembentukan negara maju berdaulat.

3. Isu Bahasa Kebangsaan dalam majalah *Mastika*

Bahasa kebangsaan sebagai penjana budaya tinggi mencetuskan perubahan minda yang besar dan menjadikan Melayu satu bangsa yang bermaruah serta mempunyai kewibawaan yang membentuk wacana dan acuan perubahannya yang tersendiri. Dalam memorandum kepada Kongres Bahasa dan Persuratan Melayu yang ketiga ada menyatakan, “bahasa dan kesusasteraan adalah juga alat perpaduan kebangsaan dalam perjuangan kemerdekaan. Malah, menurut kongres tersebut juga mengatakan bahawa bahasa dan kesusasteraan adalah alat untuk memajukan fikiran rakyat sesuai dengan dengan cita-cita keadilan rakyat, kemakmuran, keamanan dan keharmonian hidup. Di samping itu, menurut Abdullah Munsyi kesedaran orang Melayu untuk mempunyai bahasa sendiri telah wujud sejak pertengahan abad ke-19 lagi. Hal ini dapat dibuktikan melalui petikan beliau:

“[...] Bermulalah ada-lah yang ku-dengar beberapa bangsa yang ada dalam dunia ini menjadi besar dan pandai sebab mereka itu pandai membaca surat dan menyurat dan mengerti bahasa-nya serta memelihara bahasa-nya, iaitu daripada bangsa Arab atau bangsa orang Puteh, baik daripada orang China atau Hindu. Maka sekalian mereka itu sentiasa memelihara dan memuliakan bahasa-nya, makin sa-hari-makin-lah-diluaskannya-nya sampailah pada zaman ini, kerana sesungguhnya bahasa itulah menjadikan manusia ini berakal dan menambah kepandaian dan ilmu-nya, dan boleh membaiki akan dirinya sendiri dan boleh mengajar akan orang lain” (Hamzah Hadani, 2006: 478).

Pada awal penerbitan majalah *Mastika* pada tahun 1946, majalah ini banyak membicarakan mengenai isu bahasa Melayu. Sebelum pendudukan Jepun, majalah *Mastika* dilihat telah banyak menyuarakan isu-isu bahasa yang dapat mencetuskan kesedaran masyarakat Melayu terhadap kemerdekaan tanah air. Dalam keluaran Bilangan 4 pada bulan September 1946, rencana mengenai bahasa Melayu menjadi isu pertama dibicarakan dalam majalah ini.

Penulisan mengenai bahasa adalah penting dalam membangkitkan nasionalisme orang Melayu. Sehubungan dengan itu juga, penerbitan *Mastika* dalam keluaran ini menyentuh beberapa tajuk mengenai Bahasa Kebangsaan dengan tajuk-tajuk utama yang menghiasi isi kandungannya iaitu *Bahasa Melayu*, *Bahasa Melayu Kesedaran Baru* dan *Sejarah Bahasa Melayu* (*Mastika*, 1946: 3-6, 7-21, 22-27). Rencana-rencana awal ini memperlihatkan usaha gigih *Mastika* dalam memajukan bahasa Melayu sebagai Bahasa Kebangsaan. Di bawah rencana yang bertajuk “Bahasa Melayu Kesedaran Baru” yang ditulis oleh Abdul Rahim bin Ibrahim mengatakan:

“[...] Bahasa itu ialah perantaraan bagi menyampaikan sesuatu buah fikiran daripada seorang kepada seorang, dan perantaraan yang seelok-eloknya bagi orang ramai Melayu tak dapat ditidakkkan adalah bahasa Melayu. Sekarang, katakanlah telah ada anak-anak Melayu yang mengetahui pengetahuan-pengetahuan cara seperti siasah, undang-undang dan kepandaian tentera. Mereka hendak mengembangkan pengetahuan-pengetahuan cara ini kepada orang ramai Melayu bukannya sahaja yang dipekan-dipekan bukan yang diluar luar pun. Bagaimanakah hendak menyampaikan pengetahuan-pengetahuan cara itu dengan sempurnanya kepada orang ramai Melayu sekiranya tidak ada atau belum ada perkataan-perkataan khas yang digunakan bagi sesuatu pengetahuan-cara atau kepandaian itu masing-masing di dalam bahasa Melayu? [...]” (*Mastika*, September 1946: 7)

Berdasarkan petikan di atas, majalah *Mastika* menyeru orang-orang Melayu untuk belajar bahasa Melayu dan memperkembangkan bahasa ini kepada kalangan masyarakat Melayu. Bahasa adalah sangat penting sebagai media ilmu yang dapat mencungkil pelbagai ilmu pengetahuan dunia. Setiap bangsa mencipta kemajuan dan menjana minda bangsa mereka melalui bahasa kebangsaan mereka sendiri. Masyarakat Melayu digalakkan untuk mempelajari bahasa Bahasa Melayu dan memperbanyakkan istilah-istilah baru agar orang-orang Melayu tidak ketinggalan dalam ilmu pengetahuan.

Majalah *Mastika* turut berusaha memperkasakan Bahasa Melayu dengan menyediakan satu ruangan dalam majalah tersebut dan menamakannya “Kamus *Mastika*”. Dalam ruangan ini terdapat perkataan-perkataan baru dalam bahasa Melayu. Contoh istilah-istilah Melayu yang terdapat dalam “Kamus *Mastika*” adalah:

- i) *Krisis*: dari bahasa Inggeris yang bermaksud keadaan yang sukar sekali, dekat kepada bahaya puncak ketinggian dalam sesuatu keadaan.
- ii) *Ketenteraman*: daripada perkataan tenteram yang membawa maksud aman, damai, sentosa.
- iii) *Generasi*: daripada perkataan Inggeris (*generation*) yang bermaksud keturunan, angkatan
- iv) *Markas*: Ibu Pejabat atau *headquarters* dalam bahasa Inggeris
- v) *Nasional*: daripada perkataan Inggeris yang bermaksud kebangsaan (*Mastika*, Mac 1952: 14-15)

Istilah-istilah baru ini adalah penting bagi bangsa Melayu khususnya dalam memahami bahasa-bahasa yang digunakan semasa pentadbiran Inggeris. Kesedaran terhadap bahasa bahasa politik khususnya perlu bagi memastikan bangsa Melayu celik huruf dan tidak mudah ditindas oleh kuasa Inggeris. Sejarah perkamusan Melayu bermula dengan kamus dwibahasa iaitu hasil daripada keinginan untuk mengetahui bahasa melayu oleh pendatang asing yang berada di Tanah Melayu. Sejarah pembangunan Kamus Melayu itu sendiri telah bermula kira-kira 500 tahun yang lalu. Kamus pertama adalah dalam bentuk dwibahasa yang terdiri daripada senarai 482 entri Melayu-Cina yang telah dikumpulkan antara tahun 1403 dan 1511.

Penyusunan kamus adalah penting kerana kamus dilihat mengubah penglihatan dunia para penutur bahasa berkenaan. (Taufik Abdullah, 1992: 6)

Pada awal tahun 1950an, bangsa Melayu telah mengukir satu tempoh yang bersejarah dalam perjuangan mengembangkan dan memajukan bahasa Melayu. Pada tempoh masa ini, orang Melayu sedang rancak berpolitik untuk mendapatkan pembelaan bangsa Melayu. Dalam perjuangan ini, persoalan bahasa Melayu menjadi lambang bangsa Melayu dalam menuntut kemerdekaan Tanah Melayu. Dalam perjuangan bahasa ini lahirnya satu badan yang dikenali sebagai Angkatan Sasterawan 50. Dalam hal ini, *Mastika* edisi Januari 1952 menyatakan bahawa:

“[...] zaman kita sekarang ini ialah zaman angkatan muda. Lebih terkenal lagi dengan nama zaman, “Angkatan 50”. Tepat atau tidak tepat, zaman angkatan 50 ini memang sangat banyak kita dapati perubahan-perubahan dalam lapangan bahasa dan kesusasteraan Melayu. Ini semua orang mengakuinya. Pengarang-pengarang muda dalam bahasa sangat giat mengadakan pembaharuan-pembaharuan dalam bahasa dan kesusasteraan Melayu. Orang yang berjiwa maju tentu berdiri di belakang cita-cita mengadakan pembaharuan-pembaharuan seperti ini [...]” (*Mastika*, Januari 1952:10)

Mastika pada keluaran ini telah membincangkan secara ringkas akan kewujudan pertubuhan angkatan ASAS '50.⁵ Angkatan ini berjaya ditubuhkan di rumah seorang guru sekolah di Singapura iaitu Kamaluddin Muhamad yang terkenal dengan nama penanya sebagai Keris Mas. ASAS '50 mengesahkan kewujudannya dengan mendaftar dengan kerajaan pada 22hb Jun 1951 (*Utusan Melayu*, 1952:4). Bahasa Melayu merupakan identiti dan hak bangsa Melayu. Bahasa ini juga diperjuangkan oleh tokoh-tokoh reformis seperti Zaaba, Abdul Rahim Kajai dan Raja Ali Haji demi memastikan kelangsungan bahasa Melayu agar tidak tenggelam dengan bahasa lain. Tentang hal ini, *Mastika* menyebut dalam keluarannya pada bulan Mei 1952, iaitu:

“[...] soal bahasa kita adalah satu soal yang tidak akan habis-habis diperkatakan dari semasa ke semasa. Amat banyak lagi perkara-perkara yang mesti diperbetulkan, dibaikkan, ditambah dan dimajukan. Bahkan bukan ditambah sahaja malah ada pula yang patut dibuang dan dihapuskan [...] Zaaba ialah pelopor (kata orang sekarang) yang telah mempelopori gerakan menjadikan bahasa Melayu sebagai satu bahasa karang-mengarang yang teratur [...]” (*Mastika*, Mei 1952 : 9)

Bahasa amatlah penting dalam memupuk semangat nasionalisme orang Melayu. Orang Melayu mestilah mengangkat martabat bahasa Melayu itu sendiri supaya setaraf dengan bahasa bangsa lain di dunia ini. Dalam konteks ini, orang Melayu perlu mencontohi negara Jepun yang begitu mencintai dan menjiwai bahasanya sendiri. Di Jepun, sistem pendidikan sekolah, kakitangan kerajaan mahupun swasta menggunakan perantaraan bahasa Jepun dalam kehidupan seharian mereka begitu dengan orang asing. Mereka begitu menyanjung tinggi

⁵ASAS '50 telah ditubuhkan pada 6hb Ogos 1950 atas dasar perjuangan “Seni untuk masyarakat’ yang berteraskan keadilan masyarakat, kemakmuran rakyat dan perdamaian hidup. ASAS '50 ini mempunyai tempat yang penting dalam sejarah perkembangan bahasa dan kesusasteraan Melayu baru kerana sejak mula didirikan telah bergerak bersama-sama dengan kerabat-kerabat kongres serta seluruh masyarakat. ASAS '50 ialah satu gerakan pembaharuan di dalam sastera Melayu yang muncul dan berkembang dalam tahun 50-an. Anggotanya terdiri daripada penulis-penulis muda di antaranya ialah Keris Mas, Usman Awang (Tongkat Waran), Masuri S.N, Awam Il-Sarkam dan Asraf. Keterangan lanjut sila lihat, Nik Safiah Karim, *Memorandum Angkatan Sasterawan 50*, Penerbit Fajar Bakti, Petaling Jaya, 1987, hal. 45.

bahasa mereka. Oleh sebab itu, tidaklah hairan jika Jepun menjadi salah satu negara Asia yang telah lama mencapai peradaban negaranya.

4. Rumusan

Status wanita pada masa kini kian mengalami perubahan seiring dengan perkembangan dunia yang semakin mencabar. Wanita di Malaysia tidak perlu lagi mengikut telunjuk jari kaum lelaki. Malah mereka pula yang sentiasa menjadi tulang belakang kaum lelaki dalam apa-apa keadaan. Mereka bebas untuk maju melangkah bersama dengan kaum lelaki dalam pelbagai aspek tidak kira penglibatan dari segi kerjaya, pencapaian hidup, khidmat sosial dan pelbagai lagi. Wanita pada zaman kini kebanyakannya berlatarbelakang pendidikan yang bervariasi. Ada yang terlibat dalam sektor perindustrian, perguruan, kedoktoran, bidang perniagaan, fesyen malah tidak terkecuali juga sebilangan kecil terdapat kelompok wanita yang mengungguli bidang kaum lelaki seperti dalam bidang teknologi dan kejuruteraan, permotoran, sukan dan lain-lain. Wanita pada era globalisasi ini tidak lagi dilihat sebagai satu golongan yang lemah di mana perlu akur dengan adat-adat 'lapuk' yang sama sekali tidak memberi peluang kepada kaum wanita untuk menunjukkan kebolehan diri dalam pelbagai bidang. Wanita pada abad 21 telah pun diberi banyak peluang oleh badan-badan kerajaan mahupun swasta supaya dapat meningkatkan kualiti hidup mereka. Kaum wanita digesa untuk menggunakan segala kemudahan yang disediakan untuk mengorak langkah mereka menuju pemodenan. Walaubagaimanapun, pemodenan yang dikejar mestilah seiring dengan syariat yang telah digariskan. Wanita masih perlu kembali pada norma fitrah dengan mempunyai sifat "malu" dalam diri mereka agar segala langkah menuju pembangunan mahupun pemodenan tidak tersasar jauh dari identiti mereka sebagai wanita Melayu Muslim Dahulu, seperti yang diketahui kaum wanita seringkali ditempatkan di "ceruk dapur" di mana ianya menggambarkan tugas seorang wanita itu hanya berkhidmat untuk keluarga kecilnya. Situasi ini berlarutan sehingga tempoh yang lama sebelum wujudnya gerakan nasionalisme di Tanah Melayu. Pejuang-pejuang wanita pada ketika itu bangkit mempertahankan dan menyuarakan hak mereka dalam keperluan untuk meningkatkan diri masing-masing. Wanita di Tanah Melayu juga menyatakan adalah juga menjadi tanggungjawab mereka dalam membawa tanah air mereka ke arah berkerajaan sendiri seterusnya membina kemajuan dari pelbagai aspek meliputi aspek pembaharuan pendidikan, infrastruktur, pemikiran dan lain-lain lagi. Bahasa Kebangsaan pula merupakan identiti masyarakat Melayu yang perlu dipelihara supaya tidak pupus ditelan zaman. Bahasa Kebangsaan menjadi lambang penyatuan kepada masyarakat pelbagai kaum di Tanah Melayu. Tidak dinafikan nilai kepentingan Bahasa Melayu sebagai Bahasa kebangsaan sehingga telah dikodifikasikan dalam perlembagaan Malaysia sebagai Bahasa kebangsaan dan bahasa rasmi negara. Negara yang memperkasakan bahasa kebangsaannya merupakan negara yang maju dalam serba serbi bidang.

Laluan pemartabatan bahasa Melayu sebagai Bahasa Kebangsaan dan isu penglibatan wanita ini telah diperjuangkan oleh beberapa golongan yang sedar peri pentingnya untuk di ketengahkan dalam masyarakat. Dalam hal ini, peranan *Mastika* sebagai wadah bacaan umum tidak boleh dikesampingkan kerana ianya telah membantu membina minda sedar diri dalam kalangan masyarakat Melayu. Pemupukan semangat dan kesedaran ini penting dalam memperkasakan bangsa dan membentuk jati diri dan identiti negara yang kukuh dan maju.

Rujukan

- Badriyah Haji Salleh. (1999). *Majalah dan Suratkhobar Melayu 1887-1969*, Penerbitan Universiti Sains Malaysia: Pulau Pinang.
- Federated Malay States. 1949. "The System of Education in The Malay States". Government Printers.
- Hamed Mohd Adnan. (2002). *Direktori Majalah Melayu Sebelum Merdeka*, Penerbit Universiti Malaya: Kuala Lumpur
- Hamed Mohd Adnan. (2007). Daripada Umum Kepada Khusus Orientasi Pasaran Majalah Melayu, *Jurnal Pengajian Media Malaysia*, Universiti Malaya, Bil. 3, hal. 65-74.
- Hamzah Hadani. (2006). *Sastera Kebangsaan: Isu dan Cabaran: Kumpulan Esei Jubli Emas DBP*. Dewan Bahasa dan Pustaka: Kuala Lumpur.
- Hiroyuki, Yamamoto. (2009). The Jawi Publications Networks and Ideas of Political Communities among the Malay Speaking Muslim of the 1950s, *The Journal of Sophia Asian*, Bil 27, 25 – 69.
- Kamus Dewan*. (2002). Edisi Ketiga, Dewan Bahasa dan Pustaka: Kuala Lumpur.
- Khoo Kay Kim. (1984). *Sejarah Masyarakat Melayu Moden*, Persatuan Muzium Malaysia: Kuala Lumpur.
- Mastika*, Disember 1974
- Mastika*, Februari 1958
- Mastika*, Januari 1946
- Mastika*, Januari 1952
- Mastika*, Januari 1954
- Mastika*, Januari 1960
- Mastika*, Januari 1999. Shahnnon Ahmad, "Alam Ghaib Bukan Dongengan.
- Mastika*, Julai 1952
- Mastika*, Jun 1941
- Mastika*, Mac 1952
- Mastika*, Mei 1948
- Mastika*, Mei 1952
- Mastika*, Oktober 1946
- Mastika*, Oktober 1953
- Mastika*, September 1946
- Mastika*, September 1954
- Mohammad b. Hj. Musa. (1973). Cerpen-Cerpen Mastika 1946-1949: Satu Analisis Mengenai Tema dan Struktur. Latihan Ilmiah, Ijazah Sarjana Muda, Univerisiti Malaya, Kuala Lumpur.
- Muhammad Taufik Abdullah. (1992). *Sistem Pembinaan Kamus Berasaskan Pangkalan Data Teks Bebas*. Universiti Putra Malaysia: Selangor.
- Siti Fatimah Abdul Rahman. (2000). *Pemartaban Wanita di Malaysia*. Institusi Kefahaman Islam Malaysia: Kuala Lumpur.
- Utusan Melayu*, Mac 1958, hal. 18
- Utusan Melayu*, April 1946, hal. 9
- Utusan Melayu*, Mei 1952, hal.4